

Tuberkuloza i naličje grada: fotografije zagrebačke stambene bijede iz zbirke Vladimira Čepulića

Tuberculosis and the reverse of the city: photographs of Zagreb's housing misery from the collection of Vladimir Čepulić

Stella Fatović-Ferenčić¹ , Silvija Brkić Midžić²

¹Odsjek za povijest medicinskih znanosti, Zavod za povijest i filozofiju znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

²Hrvatski muzej medicine i farmacije, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Deskriptori

TUBERKULOZA – povijest; STANOVANJE – povijest;
SIROMAŠTVO – povijest; FOTOGRAFIJE;
MUZEJI – povijest; JAVNO ZDRAVSTVO – povijest;
POVIJEST 20. STOLJEĆA; HRVATSKA

Descriptors

TUBERCULOSIS – history; HOUSING – history;
POVERTY – history; PHOTOGRAPH;
MUSEUMS – history; PUBLIC HEALTH – history;
HISTORY, 20th CENTURY; CROATIA

SAŽETAK. U radu se iznose socijalnomedicinski aspekti analize zagrebačke stambene bijede između dva rata na temelju sačuvane zbirke fotografija iz ostavštine Vladimira Čepulića (1891. – 1964.), jednog od predsjednika Hrvatskoga liječničkog zbora (1935. – 1945.). Navedena zbirka koja sadržava 13 fotografija danas se nalazi u Hrvatskome muzeju medicine i farmacije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a poslužila je kao polazište u razmatranju pojavnosti socijalne fotografije na području Hrvatske, ali i socijalne medicine / patologije, s osobitim naglaskom na tuberkulozu početkom 20. stoljeća. Istaknuta je njezina rana pojavnost kao dosad nezapaženi segment socijalne fotografije u Hrvatskoj te njezina muzeološka vrijednost kao akvizicije prvog Muzeja za povijest zdravstva koji je osnovan 1944. u Zagrebu pri Hrvatskome liječničkom zboru.

SUMMARY. Based on of the collection of photographs from the heritage of Vladimir Čepulić (1891–1964), one of the presidents of the Croatian Medical Association (1935–1945), our analysis portrays medical aspects of social poverty in Zagreb between two world wars. Čepulić's collection, which contains 13 photographs and is preserved in the Croatian Museum of Medicine and Pharmacy of the Croatian Academy of Sciences and Arts was a starting point in our analysis of social medicine/pathology with particular emphasis on tuberculosis in Croatia at the beginning of the 20th century. The early presence of this vague collection in the context of social photography advent in Croatia was emphasized, as well as its museological value as the acquisition of the first Museum for the History of Health established in Zagreb by the Croatian Medical Association in 1944.

Hrvatski geofizičar i znanstvenik Andrija Mohorovičić još je 1909. godine u *Narodnim novinama* objavio: *Ovom zgodom moram upozoriti sve nadležne faktore na zastarjele građevne propise, koji ne uzimaju nikakav obzir na to, kako potres djeluje na građevine. U ožujku ove godine predavao sam o tom u društvu inženira i arhitekta u Zagrebu, te sam istaknuo kako bi trebalo kod gradnje kuća uzimati u obzir i na potres. Domala ću to predavanje, opširno obrazloženo izdati. Moje su riječi ostale do sada glasom onoga, koji vapi u pustinji, te i iza ovoga predavanja izgradilo se je u samom Zagrebu koješta što je pogibeljno za prolaznike i za zgrade same.*¹ Sve na što je Mohorovičić upozoravao prije 111 godina pokazalo se realnošću i kada je Zagreb ponovo pogodio potres u ožujku 2020. godine. Nakon potresa pozornost se ponovo usmjerila na zagrebačke građevine, njihovu sigurnost i potrebu aseizmičke izgradnje u budućnosti koja bi trebala osigurati uspješniju borbu protiv posljedica potresa. Izgleda da Zagreb u svakom razdoblju prikriva neka svoja ranjiva mjesta, s kojih u svakodnevici odvrćamo pogled. Tek katkad netko, polazeći iz svoje struke baš poput Mohorovičića, razotkrije tu gradsku skrivenu ranjivost. Katkad je

naglase umjetnici slikom ili perom, poput Toše Dabca ili Dobriše Cesarića. Katkad se ona razotkrije i liječničkom opservacijom poput one kojom je ftizeolog Vladimir Čepulić (1891. – 1964.) uprizorio socijalnu patologiju i njezina ishodišta.

U ovom radu upozorit ćemo na osobit pogled na zagrebačku stambenu bijedu optikom socijalne patologije s naglaskom na tuberkulozu u prvim desetljećima 20. stoljeća. Raščlambu ćemo temeljiti na sačuvanoj zbirci fotografija iz ostavštine Vladimira Čepulića koja se danas nalazi u Hrvatskome muzeju medicine i farmacije HAZU-a. Naša analiza obuhvatit će 13 sačuvanih fotografija koje ćemo razmatrati s aspekta pojave socijalne fotografije, ali i socijalne medicine / patologije početkom 20. stoljeća. Razmatrat ćemo motivaciju Vladimira Čepulića u izradi gradskog katastra vezanog uz pojavnost tuberkuloze u kojem su nave-

✉ Adresa za dopisivanje:

Prof. dr. sc. Stella Fatović-Ferenčić, <https://orcid.org/0000-0001-9637-4792>

Odsjek za povijest medicinskih znanosti, HAZU,
Gundulićeva 24, 10000 Zagreb, e-pošta: stella@hazu.hr

Primljeno 29. srpnja 2020., prihvaćeno 7. rujna 2020.

dene fotografije poslužile kao popratni dokumenti. Istaknut ćemo vrijednost ove zbirke kao dosad nezaapaženog segmenta socijalne fotografije u Hrvatskoj i njezinu muzeološku vrijednost kao akvizicije prvog Muzeja za povijest zdravstva koji je osnovan 1944. u Zagrebu pri Hrvatskome liječničkom zboru.

Loši stanovi, velika bijeda i posvemašnja neupućenost bolesnika: tuberkuloza kao socijalna bolest

Među bolestima koje su snažno obilježile početak 20. stoljeća važno mjesto svakako pripada tuberkulozi. U svojim sjećanjima na to razdoblje liječnik Milivoj Dežman piše: *U ambulatorij su dolazili pretežno tuberkulozni bolesnici radnici, a kućni moji posjeti, naročito prve zime, bili su očajna borba sa siromaštvom, a uslijed toga i zapuštenošću i predrasudama tuberkuloznih bolesnika. Moj se kotar protezao na čitavi zapadni dio grada Zagreba: od Tuškanca, Frankopanske ulice i Savske ceste, sve do Podsuseda. Bilo je dana kad sam se do večeri vozikao i pješačio a uvijek ista slika: loši stanovi, velika bijeda i posvemašnja neupućenost bolesnika. Dosta je spomenuti, da je od svih smrtnih slučajeva članova Okružne blagajne zagrebačke u godini 1900. umrlo 53%, u godini 1901. 62%, a god. 1902. 72% na tuberkulozi.*² Koncentracija stanovništva u gradovima i porast radničkog sloja dovodi do klasnog raslojavanja i osiromašjenja dijela stanovništva, osobito radništva. Taj proces rezultirao je počecima razvoja socijalne zaštite koja je uključivala i zdravstveno osiguranje putem bolesničkih blagajna, osiguravajućih društava i slično, a tuberkuloza istodobno postaje nezaobilaznim argumentom vezanim uz problematiku klasnog i socijalnog. Napis Milivoja Dežmana upućen ravnateljstvu blagajne 25. rujna 1902. godine, u kojem apelira: *izdati pučanstvu poduku o sušici – kako se može čovjek očuvati, provesti oblatornu prijavu svih slučajeva smrti, izvršiti dezinficiranje stanova i tako riješiti pitanje radničkih stanova, pojačati kontrolu nadzora u stanovima i radionicama, neka ravnateljstvo okružne blagajne uredi ambulatorije, a naročito laboratorije prema svim zahtjevima moderne medicine, neka okružna blagajna zamoli dozvolu zem. vlade i gradskog poglavarstva za sabiranje prinosa za gradnju pučkog lječilišta za sušičave,*³ dobra je ilustracija promišljanja antituberkuloznih nastojanja koja uz gradnju lječilišta i ambulatorija uključuju i šire higijensko-epidemiološke mjere, među ostalim, i higijenu stanovanja te nadzor radilišta. Pod pritiskom velikog broja oboljelih od tuberkuloze Milivoj Dežman pokreće izgradnju našega prvog lječilišta Brestovca na obroncima Medvednice.³ Čim je otvoreno, u ljetnoj sezoni 1909. i 1910. u njemu se liječilo stotinu bolesnika, od kojih je dvadesetak bilo privatnih. Od godine 1912. popeo se taj broj na 180 do 200 pacijenata.² Od 1909. do kraja 1933. godine u Brestovcu su

liječena 9033 bolesnika.⁴ Međutim, unatoč Brestovcu i drugim, poslije otvorenim lječilištima, tuberkuloza je na našim prostorima i dalje bila vodeći javnozdravstveni problem. Prema statistici za Savsku banovinu, u Hrvatskoj je i Slavoniji u razdoblju od 1901. do 1910. god. umiralo 44,8‰ na godinu, od 1911. do 1919. god. 42,9‰, a od 1920. do 1930. god. 24,8‰ na godinu. Od 1908. do 1919. od tuberkuloze je na godinu umrlo 30‰ u gradu, a 16‰ na selu.⁵ Sve je više izlazila na vidjelo i činjenica da se s ovom bolešću treba suočavati ne samo traganjem za specifičnom terapijom i vakcinom nego joj se trebalo pristupiti znatno kompleksnije pa sve veći broj onodobnih liječnika ističe kako je problem tuberkuloze socijalne prirode. Makso Benković, primjerice, piše: *Tuberkulozu običavaju neki, tako veli Grotjahn, nazivati bolešću proletarijata, a drugi opet bolešću nepodesnih stanbenih prilika i radnih prilika. Njeni su uzroci prerasličiti i između infekcije i baštinjene slabosti i naginganja na to oboljenje, stajat će još čitava skala raznih uzroka.*⁶ Sažimajući uzroke tuberkuloze, Benković samo jedan pripisuje nasljednoj sklonosti ovoj bolesti, dok su svi ostali uzroci socijalni čimbenici u koje ubraja stambenu bijedu sela i grada, loše prehranbene prilike, alkoholizam, neprosvijećenost i kulturnu zaostalost.

Odnos stana i tuberkuloze: zagrebački katastar o tuberkulozi

Štamparova strategija javnoga zdravstva uvelike je pridonijela uvođenju socijalnomedicinskog pristupa u organizaciju zdravstvene zaštite. Pritom se od liječnika očekivalo da djeluje i preko dispanzerske službe kako bi bio u bližem i temeljitijem kontaktu s pacijentima. Osnivačem prvoga našeg antituberkuloznog dispanzera 1921. i time utemeljiteljem moderne protutuberkulozne službe u Hrvatskoj smatramo Vladimira Čepulića.⁷

Istodobno se snažnije osvješćuje i činjenica da su zdravlje i bolest dio društvene brige i društveno kontroliranih mehanizama. Medicinska se retorika pomiče s pojedinačne bitke protiv bolesti prema masovnoj ideološkoj mobilizaciji. Pojam *borbe* kao metafore dominira svim vrstama kampanja, čiji su ciljevi usmjereni sprječavanju bolesti radi *spašavanja* društva.^{8–10} U žarište interesa ulaze razmatranja koja se odnose na praćenje uvjeta rada u tvornicama i drugim radilištima, pri čemu izlaze na vidjelo potreba sustavnog praćenja pojavnosti i bolesti i bolesnika, problematika radničke socijalne i zdravstvene zaštite, zadovoljavajuće potpore osiguranja u slučaju bolesti i nesreća, mirovina i slično.¹¹

Pozornost se skreće s individualnog na društveni organizam, a dispanzerski i terenski rad to i omogućuju. Vladimir Čepulić tako, primjerice, ističe: *Antituberkulozna organizacija vidi ideal svojih nastojanja ne samo*

u antibacilarnoj već i u socijalnoj profilaksi, tj. u takovoj socijalnoj sredini, gdje je zdrav čovjek socijalno zaštićen, a ne u takovim okolnostima, gdje se tuberkulozni bolesnik i njegova okolina socijalno zaštićuje, zbrinjuje i spašava tek onda, kad je bolest narušila ili neposredna opasnost već ozbiljno ugrozila ljudsko zdravlje.¹² U duhu tog svjetonazora Čepulić se jednako kao i liječniku oboljelih posvećuje praćenju društvenih čimbenika relevantnih u epidemiologiji tuberkuloze te promicanju i popularizaciji antituberkulozne zaštite.

Premda je zahvaćala sve slojeve društva, žarištem pojave tuberkuloze i njezina širenja smatrali su se sirotinjski sloj i radništvo koje živi u barakama, vagonskim nastambama, podrumima ili tavanima, u koje se ulazilo kroz staje ili smetlišta. U takvim je prostorijama stanovalo više obitelji, nerijetko u zajedništvu s tuberkuloznim bolesnikom, o čemu Čepulić piše: *U svrhu upoznavanja epidemioloških odnosa na terenu našega rada, učinili smo katastrofe o tuberkulozi u Zagrebu po ulicama i po kućama, koji su nam istodobno omogućili proučavanje međusobnog odnosa stana i tuberkuloze. Za svaku ulicu posjedujemo grafički katastar umrlih od tuberkuloze u pojedinim kućama dotične ulice, a za svaku kuću imenični katastar umrlih u dotičnoj kući. ... U katastar po kućama upisuju se na posebnim tiskanica-ma imenično uz naznaku starosti, zanimanje, dan smrti i dijagnoza svakog lica umrlog od tuberkuloze u dotičnoj kući. Ti katastri mogu vrlo dobro poslužiti i sestrama kod pronalazjenja novih slučajeva od tuberkuloze. Prigodom kućnih posjeta u dotičnoj kući imadu sestre pregled svih smrtnih slučajeva, te se na temelju tih podataka mogu diskretno zanimati za zdravstvene prilike stanara.*¹²

Kao što je vidljivo i iz Čepulićevih aktivnosti, liječnikova se uloga u tom razdoblju temeljito mijenja. Od njega se uz rad u ordinaciji očekivalo da krene na teren u potragu za pacijentima te da im uz medicinsku pomoć pruži i poduku iz higijene.¹³ Tako se liječnik približavao pacijentima, upoznao njihov način i okolnosti života i rada te sudjelovao u prikupljanju i praćenju podataka o čimbenicima koji utječu na njihovo zdravlje. Uz katastar o tuberkulozi koji je radio pri analizi uvjeta stanovanja i učestalosti tuberkuloze, Čepulić je kao dokument toga projekta dao izraditi i niz fotografija do sada neidentificiranom fotografu. One su impresivan vizualni trag o naličju gradskog života, djelomično i samog središta Zagreba u ulicama kao što su Tkalčićeva, Klaićeva i Vlaška. Premda je rad na katastru o tuberkulozi započeo znatno prije, već 1924. i 1925., rezultati projekta koji se bavio korelacijom stanovanja i pojavnosti tuberkuloze u Zagrebu objavljeni su tek 1939. u *Liječničkom vjesniku*. Bogato ilustriran tekst (ilustracije uključuju 36 fotografija stambene bijede) precizan je tumač podataka do kojih je Čepulić došao i zaključaka koji su iz njih proizašli.

Muzealizacija fotografija: od fotoarhiva Antituberkuloznog dispanzera do muzejske zbirke

U vrijeme u kojem je Čepulić djelovao zdravstveno-prosvjetiteljski aspekti javnozdravstvenog djelovanja uključivali su i higijenske izložbe. Postav Njemačkoga higijenskog muzeja u Dresdenu bio je u to vrijeme s novim pristupom u prezentaciji higijenskih tema uzor i mnogim drugim higijenskim izložbama, pa i onima koje su se održavale u međuratnom razdoblju na našim prostorima.¹⁴ Tijekom 1931. Čepulić je posjetio higijensku izložbu u Dresdenu te se na svoj doživljaj ove izložbe osvrće i u *Glasniku za staleška pitanja*, ograničavajući se u svojem prikazu: *...na rad higijenske sekcije Lige naroda, kako je prikazan na ovoj izložbi, na prikaz higijenskog rada u Kraljevini Jugoslaviji, na odjeljenje, koje u kulturno-historijskom prikazu o razvitku njemačkog zdravstva u posljednjih stotinu godina, prikazuje suzbijanje tuberkuloze u Njemačkoj, nadaljeću se osvrnuti na neke zanimljive podatke iz teoretsko-statističkog odjeljenja, kao i na druge neke pojedinosti, koje se odnose na tuberkulozu.*¹⁵

Impresioniran slikovitošću drezdenskih izložaka i njihovom ekspresivnošću, Čepulić zaključuje: *Krasnim modelima i nacrtima prikazani su razni načini opskrbe gradova vodom, kanalizacija, odstranjivanje smeća itd. u gradovima. Na isti je način prikazan savremeni način regulacije gradova, higijena nastanba, ulica, prometa i sahranjivanje mrtvaca. ... Nije ni pretjerano, ako se priključimo i tvrdnji, da je međunarodna izložba u Dresdenu najveći za sada udžbenik nauke o čuvanju narodnog zdravlja.*¹⁵

Možemo pretpostaviti da su dojam koji je izložba u Dresdenu ostavila na Čepulića te njezin potencijal u popularizaciji higijene – najveći za sada udžbenik nauke o čuvanju narodnog zdravlja – potaknuli ovog liječnika i na pokušaj zornog prikazivanja hrvatskoga medicinskog nasljeđa osnutkom prvoga Muzeja za povijest zdravstva na našim prostorima. Vladimir Čepulić je, naime, u razdoblju od 1935. do 1945. bio predsjednik Hrvatskoga liječničkoga zbora, pri kojemu je osnovao Hrvatsku akademiju za usavršavanje liječnika i Muzej za povijest zdravstva. Za vrijeme njegova predsjedničkog mandata Zbor 1935. godine dobiva svoju zgradu *Hrvatski liječnički dom* pa se akcije vezane uz oživotvorenje Muzeja za povijest zdravstva, koje ovaj liječnik snažno zagovara, intenziviraju. U Hrvatskome liječničkom domu privremeno je namijenio za tu svrhu dvije prostorije.¹⁶ Osim samoga Čepulića, u poslovima osnutka Muzeja najaktivniji je bio Stanko Sielski, ravnatelj novoustanovljenog Zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa u Banjoj Luci, poznati stručnjak i osobiti poznavatelj povijesti medicine te istaknuti kolekcionar.^{17,18} Upravni odbor Zbora na svojoj sjednici 10. kolo-

voza 1942. izabrao ga je za kustosa Muzeja u osnivanju. Nakon što je Muzej otvoren 1944. godine, njegovim je upraviteljem imenovan povjesničar medicine Lujo Thaller, koji ga je radio i u nastavi iz povijesti medicine, ponovo uvedenom 1948. godine kao obvezatni kolegij na Medicinskom fakultetu u Zagrebu.¹⁹

U sklopu ovog Muzeja bile su izložene i fotografije koje prikazuju tematiku stambene bijede u Zagrebu. Od 36 fotografija toga ciklusa koje su bile objavljene u *Liječničkom vjesniku* 1939., njih 13 je odabrano i pripremljeno za postav Muzeja – izrađena su fotopovećanja koja su kaširana na kartone unificiranih dimenzija 30,8 x 40,8 cm, a na pojedinim primjerima legenda je napisana crnim ili bijelim tušem na samoj fotografiji. Nakon otvorenja Muzeja za povijest zdravstva u Liječničkom domu 1944. godine, Vladimir Čepulić objavio je u *Liječničkom vjesniku* opsežan prikaz s ilustracijama na kojima se vidi kako su eksponati bili raspoređeni u izložbenom prostoru. Među ostalim, na jednoj od ilustracija vide se i dvije fotografije iz spomenutog ciklusa: „*Stambena bieda u Zagrebu god. 1925.*“ i „*Stambena bieda u Zagrebu g. 1924. / Vagonski stanovi*“ koje su postavljene na zid zajedno s drugim fotografijama u sklopu teme „*prikaz nastamba, tipovi kuća, opskrba vodom, pučke toplice*“.²⁰

No, u njihov se utjecaj na posjetitelje izložbe Čepulić već i prije otvorenja Muzeja za povijest zdravstva mogao uvjeriti. Naime, socijalno angažirana skupina Udruženja likovnih umjetnika „Zemlja“ postavila je potkraj prosinca 1932. svoju IV. izložbu u Umjetničkom paviljonu, na kojoj je Radna grupa Zagreb (nacionalna grupa Međunarodnog kongresa moderne arhitekture – CIAM) izložila dokumentarističku cjelinu o stambenim prilikama Zagreba. Fotografije koje su tada bile vlasništvo Antituberkuloznog dispanzera i dio projekta Vladimira Čepulića u sklopu izrade katastra o tuberkulozi bile su prezentirane u okviru izložbene cjeline *Kuća i život* i postigle su na toj izložbi velik uspjeh.^{21,22} Prema fotografijama toga izložbenog postava koje Čepulić donosi u publikaciji *Naša nastojanja u borbi protiv tuberkuloze*,²³ u uvodnom dijelu podcjeline posvećene stambenoj bijedi u Zagrebu predstavljen je shematski plan grada s označenim područjima i legendom „Periferija grada / divlje kuće“, a zatim je duž dvaju zidova bio postavljen ciklus fotografija iz Čepulićeve zbirke u neprekinutom nizu, bez razmaka, poput filmske vrpce. Iznad početnog dijela tog „friza“ s fotografijama stajala je legenda: „Fotografije iz Antituberkuloznog dispanzera (prof. dr. V. Čepulić)“. Taj je niz bio prekinut samo na jednome mjestu tekstualnim legendama, a iznad cijele tematske cjeline tekao je natpis krupnim verzalom, koji je tek djelomice vidljiv na snimkama postava izložbe: „[Ovakvih kuća ima u Zagrebu] oko 4000 sa 40000 stanovnika – u svakoj ovoj kući stanuje prosječno 10 ljudi.“

Ljetna spavaonica, vagonaški stanovi i barake

Socijalna fotografija pojavljuje se u svijetu već sredinom 19. stoljeća, kada se javljaju dagerotipije uličnih tipova koje je snimio engleski fotograf Richard Beard kao ilustracije socijalne studije Henryja Mayhewa *Londonski radnici i londonska sirotinja* (1851.). John Thomson daje neku vrstu malog nastavka studije Mayhewa svojim *Uličnim životom u Londonu* (1877.), dokumentarnim prikazom života i rada siromašnih slojeva. Jedan od začetnika umjetničke fotografije u Hrvatskoj bio je grof Karlo Dragutin Drašković (1873. – 1900.), koji je ujedno i autor naše prve socijalne fotografije *Prosjak* 1894. godine.^{24,25} Socijalna tendencija u umjetničkoj fotografiji razvija se u doba velike ekonomske krize potkraj 1920-ih i početkom 1930-ih, kada fotografi bilježe teške uvjete života i rada pripadnika nižih društvenih slojeva s namjerom usmjeravanja pozornosti na situaciju radništva i drugih marginaliziranih skupina koje žive u krajnjoj neimaštini. U hrvatskoj fotografiji socijalni se motivi javljaju ranih 1930-ih, kada studentica Bauhauusa, Zagrepčanka Ivana Tomljenović-Meller snima zapaženu socijalnu fotografiju *Sirotinja na Jelačić placu* (1930.)²⁶ te osobito u radovima članova Fotokluba Zagreb. Najvažniji predstavnik socijalnog smjera u hrvatskoj fotografiji toga razdoblja bio je Tošo Dabac (1907. – 1970.), koji je objavljivao svoje radove u novinama *Večer* i *Novosti* u obliku reportaže (ciklus *Ljudi s ulice*, 1932. – 1935.). Ignjat Habermüller i Branko Kojić pristupali su socijalnim motivima umjetničkom interpretacijom.²⁷ Đuro Janeković (1912. – 1989.), fotoreporter kod *Jugoslavenske štampe* u Zagrebu od 1933. do 1935. godine (*Novosti*, *Kulisa*, *Koprive*), zabilježio je sve aspekte života Zagreba toga doba, uključujući niz fotografija socijalne tematike koje karakterizira osjetljivost za ljude s margine.²⁸ Upravo te fotografije Đure Janekovića mogu se izdvojiti kao najbližije onima iz Čepulićeve zbirke,²⁹ i po izboru motiva i po načinu snimanja, premda ih, s obzirom na dataciju fotografija i Janekovićevu dob, nedvojbeno nije snimio ovaj autor. Međutim, socijalna tendencija u hrvatskoj fotografiji zaživjela je vrlo kratko, samo nekoliko godina, budući da već oko 1938. godine postaju dominantniji seoski i narodni motivi.

U opisanom kontekstu rane hrvatske socijalne fotografije, premda nije snimljen s umjetničkim pretenzijama, ciklus fotografija stambene bijede u Zagrebu iz zbirke Vladimira Čepulića (36 fotografija objavljenih u *Liječničkom vjesniku* 1939., od toga 13 kaširanih na karton i sačuvanih u Odsjeku za povijest medicinskih znanosti HAZU-a, danas u Zbirci fotografija Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU-a) važan je i dosad nedovoljno istražen segment hrvatske fotografske baštine. Valja naglasiti također da je datacija ovih

SLIKA 1. LJETNA SPAVAONICA, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, KAŠIRANA NA KARTON KAO EKSPONAT ZA MUZEJ ZA POVIJEST ZDRAVSTVA U HRVATSKOJ, HLZ, 1944.; DANAS U ZBIRCI FOTOGRAFIJA HRVATSKOG MUZEJA MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4620

FIGURE 1. *SUMMER DORMITORY*, 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, LAMINATED ON CARDBOARD AS AN EXHIBIT FOR THE MUSEUM OF THE HISTORY OF HEALTH CARE IN CROATIA, CROATIAN MEDICAL ASSOCIATION, 1944; TODAY IN THE COLLECTION OF PHOTOGRAPHS OF THE CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4620

fotografija ranija u odnosu prema prvim umjetničkim fotografijama sa socijalnim motivima na području Hrvatske ako izuzmemo usamljeni primjer *Prosjaka* Karla Draškovića iz 1894. godine. Uzmemo li u obzir da je to vrijeme formuliranja principa biopolitike u kojoj se, prema Foucaultu, interes usredotočuje prema stanovništvu i fenomenima poput rađanja, morbiditeta, mortaliteta, incidencije bolesti, načina prehrane i drugih navika, koje intenzivno počinje razmatrati medicina uza sve veću uporabu tehnologije,³⁰ ne čudi činjenica da upravo ove rane fotografije socijalne bijede nastaju kao rezultat liječničke inicijative. Fotografije kao vizualizacija stambene bijede stoga postaju dokumentom medicinskog promatranja i analize, mjestom gdje se medicinsko znanje potvrđuje i u kojemu bolest/tuberkuloza pronalazi svoje ishodište.

Fotografije koje su bile izložene u Umjetničkom paviljonu, a poslije u sklopu Muzeja za povijest zdravstva, pojedinačno ili kao cjelina, spajanjem fotografskog jezika i socijalne drame koju prikazuju potiču snažne emocije. Dobar uvod u ovo prikriveno naličje grada na pragu industrijalizacije ilustrira fotografija ironično naslovljena *Ljetna spavaonica* (slika 1.) koja prikazuje improvizirane krevete na livadi prigradskog područja nadomak industrijske zone Zagreba. U prvom planu usred bujne trave nalaze se četiri „ležaja“ koji se sastoje od pohabanih prostirka, jastuka i pokrivača. U pozadini se vide stupovi dalekovoda, tvornički dimnjaci, krovovi kuća, a kako promatrač ne bi bio u

SLIKA 2. STAN U BARACI U ZAGREBU, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4621

FIGURE 2. *APARTMENT IN A SHACK IN ZAGREB*, 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY, CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4621

zabludi o lokaciji ovoga prizora, u daljini lijevo naziru se prepoznatljivi tornjevi zagrebačke katedrale.

Grad u usponu nedvojbeno je obećavao zaradu i radna mjesta, ali ne i primjerene uvjete stanovanja pa je tako 1910. godine, kada je broj stanovnika Zagreba bio 79.038, u 146 stanova bez sobe bilo smješteno 359 stanovnika; 3801 stan bio je samo s jednom prostorijom sa štednjakom (bez kuhinje) i u takvim su stanicama živjela 10.652 stanovnika; 5948 stanova bilo je samo s jednom sobom i kuhinjom, u kojima su obitavala 23.442 stanovnika.¹² Takve uvjete stanovanja jasno ilustrira fotografija iz zbirke Vladimira Čepulića naslovljena *Stan u baraci u Zagrebu* (slika 2.) koja prikazuje dio interijera, ugao barake u kojoj je stanovala gradska sirotinja. Jedan je zid ožbukani, no žbuka je vidljivo oštećena, dok se drugi sastoji od drvenih dasaka i letava s oštećenim slojem boje. Inventar toga neurednog i zatrpanog prostora uključuje raznovrsne uporabne i ukrasne predmete kao što su krevet i dva ormarića nevjesto sklepana od grubo obrađenih dasaka, stare poderane krpe neprepoznatljive svrhe razbacane po krevetu, podu i stolcima, vješalica s kuhinjskim priborom, posudice i razne tričarije, dječja lutka, petrolejka, lim za pečenje, posude za kuhanje, slike nejasnog sadržaja u pohabanim okvirima, nabožna slika Srca Isusova, fragment reklamnog panoa s modnom ilustracijom ženske odjeće i cipela. Pogled promatrača privlače i drugi neobični detalji poput ručke kišobrana koja viri iza kreveta ili naslona tada popularnog *Thonetovog stolca* od savijenog drva. Ova začudna mješavina pučke i urbane ikonografije potresno je svjedočanstvo života siromašnoga gradskog stanovništva koji unatoč svemu pulsira između suvremenih

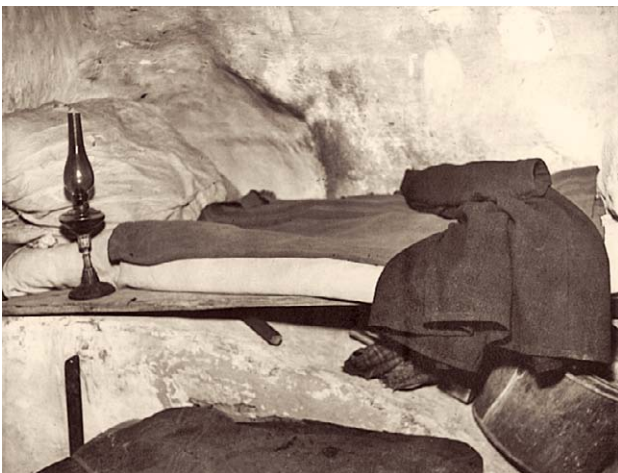
SLIKA 3. SIROTINJSKA SOBA U ZAGREBU 1924. GODINE, CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4627

FIGURE 3. POOR ROOM IN ZAGREB IN 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4627

SLIKA 5. STAN U BARACI NA ŽITNJAKU U ZAGREBU, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-2605

FIGURE 5. APARTMENT IN A SHACK ON ŽITNJAK IN ZAGREB, 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY, CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-2605

SLIKA 4. STAN SOCIJALNO UGROŽENIH U ZAGREBU, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-2601

FIGURE 4. APARTMENT OF THE SOCIALLY ENDANGERED IN ZAGREB, 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-2601

SLIKA 6. STAMBENA BIJEDA U ZAGREBU 1924. GODINE – VAGONSKI STANOVNI, CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4625

FIGURE 6. HOUSING MISERY IN ZAGREB IN 1924 – WAGON FLATS, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4625

potreba i realnih (ne)mogućnosti njihova ostvarenja. Slične motive prikazuju fotografije *Sirotinjska soba u Zagrebu 1924. godine* (slika 3.) i *Stan socijalno ugroženih u Zagrebu* (slika 4.).

Poetika pojedinih fotografija iz ciklusa *Stambena bijeda u Zagrebu* iz zbirke Vladimira Čepulića može se usporediti s istodobnom poezijom socijalne tematike hrvatskih modernističkih pjesnika Antuna Branka Šimića (ciklus *Siromasi*) i Dobriše Cesarića (*Vagonaši*). Antun Branko Šimić u pjesmi *Pogled siromaha* daje uvjerljivu pjesničku sliku životne situacije ljudi s

marginе društva, ugođaja posve podudarnoga s onim koji donosi fotografija *Stan u baraci na Žitnjaku u Zagrebu* (slika 5.): *Ja znadem: / jutrom kad ustaju, čute / i sjede malko još na postelji. / Za stolom čute tako dokle jedu ili sjede. / Odmaraju se. Ruke su im mirne: / prekrižili ih na upale grudi; / tek koja stolom crta sama / Ni jedne oči ne gledaju ravno, naprijed / Ti ljudi ne čekaju niodakle ništa / U njihov život / sve dolazi izvana / i njima ravna. / Njihov je život predanje i zebnja. / Tu sjede sada / Pogled im se ni na čemu ne može da smiri / Pometen bludi / i traži izlaz izvan prostora.³¹ Osobitu*

SLIKA 7. VAGONSKI STAN – STAMBENA BIJEDA U ZAGREBU 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-2604

FIGURE 7. WAGON APARTMENT – RESIDENTIAL MISERY IN ZAGREB IN 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-2604

crtu beznadnosti donose fotografije vagonskih stanova u koje svoj život pokušavaju uklopiti oni kojima su pravi stanovi nedostižni, a koje je u svojoj antologijskoj pjesmi *Vagonaši* dojmljivo opisao Dobriša Cesačić: *Mi stanujemo u vagonu / Što nije nikada na putu, / U jednom kutu nam je krevet, / A kuhinja u drugom kutu.*³² Tako, primjerice, fotografija *Stambena bijeda u Zagrebu 1924. godine – vagonski stanovi* (slika 6.) prikazuje napuštenu željezničku prugu na kojoj je trajno zaustavljena kompozicija drvenih vagona. U izrezu kadra ne vidi se ni početak ni kraj kompozicije, a vagoni su postavljeni u perspektivu, blago dijagonalno, asocirajući na putovanje bez početka i kraja na koje su se „otisnuli“ stanari vagonskih stanova. Ispred vagona koji je najbliži oku kamere poziraju tri žene i dvoje male djece (muškarci su u vrijeme snimanja fotografije vjerojatno bili negdje na radu). Do ulaza u vagonski stan vode strme drvene stube, iznad vrata postavljena je nadstrešnica, a uz donji rub vagona napravljena je drvena konstrukcija koja služi kao žardinijera za cvijeće. Interijer vagonskog stana koji je prikazan na fotografiji *Vagonski stan – stambena bijeda u Zagrebu 1924.* (slika 7.), iako skučen, doima se čišćim i urednijim u odnosu prema stanovima u podrumima i barakama na drugim fotografijama istoga ciklusa; u unutrašnjosti vagona nalazi se pravi sobni namještaj – bračni krevet, stol i stolica, komoda, zavjesa kojom se mogu prividno odvojiti dvije prostorije, a zidne plohe prekrivene su listovima novina koji služe kao tapete. U središtu prizora nalazi se mlada djevojka koja sjedi i čita u polumraku.

Uz interijere, niz impresivnih fotografija prikazuje i eksterijere, vrlo često u samom središtu grada, primje-

SLIKA 8. TKALČIĆEVA ULICA, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4622

FIGURE 8. TKALČIĆEVA STREET, 1924, BLACK AND WHITE PHOTOGRAPH, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4622

SLIKA 9. STAMBENA BIJEDA U VLAŠKOJ ULICI U ZAGREBU 1924. GODINE, CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4626

FIGURE 9. HOUSING MISERY IN VLAŠKA STREET IN ZAGREB IN 1924, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4626

rice, u Tkalčićevoj ulici, gdje upravo zaprepašćuje kontrast između ruševne kućice u prvom planu i gospodskih kuća u pozadini. Dramatski efekt prizora na fotografiji *Tkalčićeva ulica* (slika 8.) naglašen je jasnom podjelom kadra na prostor u sjeni i osvijetljeni prostor: dok je stračara u sjeni, u pozadini se vide osvijetljene gospodске kuće, a bijedni stanovnici stračare nalaze se na praznom osvijetljenom polju, „nasukani“ poput brodolomaca. Jednako turoban dojam ostavlja fotografija *Stambena bijeda u Vlačkoj ulici u Zagrebu 1924. godine* (slika 9.) koja prikazuje grupu žena i djece

SLIKA 10. STAMBENA BIJEDA U ZAGREBU 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-2599

FIGURE 10. HOUSING MISERY IN ZAGREB IN 1924, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-2599

SLIKA 12. NASTAMBE U BARAKAMA IZA GIMNAZIJE U KLAJČEVOJ ULICI, 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4623

FIGURE 12. HOUSING IN THE BARRACKS BEHIND THE GYMNASIUM IN KLAJČEVA STREET, 1924, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4623

SLIKA 11. ZAGREBAČKA STAMBENA BIJEDA 1924., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-2603

FIGURE 11. ZAGREB HOUSING MISERY 1924, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY HAZU, INV. NO. HMMF-2603

SLIKA 13. STAMBENA BIJEDA U ZAGREBU 1925., CRNO-BIJELA FOTOGRAFIJA, HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU-A, INV. BR. HMMF-4624

FIGURE 13. HOUSING MISERY IN ZAGREB IN 1925, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS, INV. NO. HMMF-4624

ispred ruševnih kućica, dok se u pozadini nazire veća solidna zgrada. Pomalo nadrealno djeluje prizor brojne obitelji koja pozira ispred sirotinjske prizemnice i njezina „aneksa“ – nastambe sastavljene od sanduka i ljepenke (slika 10.), a iz današnje perspektive osobito zaprepašćuje oblik stanovanja na Trešnjevci prikazan na fotografiji *Zagrebačka stambena bijeda 1924.* (slika 11.): kuća od drvenih dasaka pokrivena crijepom, izvedena kao kombinacija stambenog prostora i štale s dva ulaza, ispred koje stoje članovi obitelji i jedna krava. Središnji motiv fotografije naslovljene

Nastambe u barakama iza Gimnazije u Klaićevoj ulici (slika 12.) čine dvije barake sklepane od odbačenih materijala – starih dasaka i potrgane cerade. Moglo bi se pretpostaviti da su to drvarnice ili spremišta za alat kada ne bi bilo naherenoga limenog dimnjaka koji strši iznad desne barake, poput strelice usmjerene u nebo, i nekoliko drvenih predmeta za kućanstvo po kojima se može zaključiti da tu netko stanuje. Neuredno „dvoriste“ u prednjem planu podsjeća na smetlište. U dubini prizora, u sredini između dvije barake, nazire se niz drugih sličnih nastamba, zgusnut i zatvoren, bez

vidljiva izlaza. Difuzno osvjtljenje, kao u sumaglici, uz velike zatvorene plohe i malen komadić neba, stvara turoban dojam beznađa i bezizlaznosti. Drukčiji dojam ostavlja fotografija naslovljena *Stambena bijeda u Zagrebu 1925.* (slika 13.) koja prikazuje bijelo ožbukanu baraku dekoriranu pučkim ornamentima naslikanima nevještom rukom, ispred koje poziraju djevojčica i dva dječaka. Izražajna snaga i vitalizam ove fotografije očituju se u kontrastu bjeline ukrašena zida u odnosu prema trošnom krovu i zemljanoj podlozi, čime se ističe potreba stanara bijedne nastambe da svoj životni prostor oplemene nečim kreativnim, estetskim.

Premda su do sredine dvadesetih godina prošloga stoljeća, kada su nastale fotografije zagrebačke stambene bijede i Čepulićev katastar o tuberkulozi, već bile napravljene dvije katastarske izmjere Zagreba, nakon uspostave Kraljevine Jugoslavije Zagreb još nije imao ustrojenu katastarsku službu. Takvo stanje potrajalo je sve do 1928., kada je donesen prvi Zakon o katastru zemljišta, a na osnovi njega nešto poslije i geodetski pravilnici.³³ Ekspresivna vizualizacija i prezentacija stambene bijede u Zagrebu proistekla iz Čepulićeva projekta katastra o tuberkulozi imala je stoga za cilj osvjestiti problematiku socijalne bolesti u širem društvenom kontekstu. Socijalni motivi koje fotografije iz tog ciklusa prikazuju rabe se kao argument biopolitike pozivajući se na obvezu države u prevenciji bolesti i zaštiti zdravlja stanovništva. Usmjerenost na socijalna pitanja i socijalne bolesti protezala se znatno šire od područja zdravstva, reflektirajući se i na području izgradnje socijalno osviještene arhitekture, posebice novim paradigmama internacionalnoga funkcionalističkog modernizma, u kojima arhitekt preuzima odgovornost za socijalne, tehničke, ekonomske i psihološke aspekte građenja.³⁴ Taj aspekt promiče se i u Gradskome građevnom uredu, Odjelu za regulaciju grada Zagreba i, posebice, u Školi narodnog zdravlja, gdje se niz stručnjaka počinje baviti problematikom socijalnog stanovanja.³⁵ Sveukupnost ovih nastojanja rezultirala je znatnim pomacima u urbanističkim planovima i izgradnji grada, nakon kojih Čepulićeva zbirka fotografija ostaje tek kao dio svjedočanstva o vremenima u kojima se bolest, posebice tuberkuloza, vizualizirala u stambenoj bijedi i siromaštvu.

Zaključak

Fotografije socijalne bijede koje su bile predmet našeg interesa nastale su na poticaj Vladimira Čepulića radi oblikovanja svojevrzne potvrde propitivanju organske podloge društva, s osobitim naglaskom na pojavnost i širenje tuberkuloze u prvoj polovini 20. stoljeća. Pritom su u sklopu zdravstveno-prosvjetiteljskih kampanja pridonosile utemeljenju novog sustava vrijednosti u medicini i društvu.

Od svojega nastanka do danas prešle su put od fotodokumentacijskog materijala u vlasništvu Antituberkuloznog dispanzera u Zagrebu, gdje su služile kao dio istraživačkoga javnozdravstvenog programa, do muzejskih izložaka prezentiranih u okviru nekoliko izložbenih projekata. Taj proces dovodi i do preoblikovanja njihovih načina prezentacije, od dokumentarnih crno-bijelih fotografija snimljenih na terenu 1924. – 1925., preko izrade fotografija unificiranog formata kao ekspozata za IV. izložbu Udruženja umjetnika *Zemlja* postavljenu u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu 1932., zatim obrezanih fotografskih ilustracija, formatom prilagođenih za tisak u Čepulićevu članku u *Liječničkom vjesniku* 1939., sve do fotopovećanja kaširanih na karton – izložbenih predmeta posebno odabranih i izrađenih za Muzej za povijest zdravstva koji je otvoren u Hrvatskome liječničkom domu 1944. godine. Za novu svrhu ove su fotografije dobile i nove legende, koje se razlikuju od onih objavljenih kao ilustracije Čepulićeva članka u *Liječničkom vjesniku* 1939. godine.

Prelaskom u Odsjek za povijest medicinskih znanosti HAZU-a zbirka je ponovo bila u funkciji fotoarhiva, ali i istraživačkoga polazišta u projektima analize socijalnomedicinske i zdravstveno-prosvjetiteljske ideologije između dva rata. Danas se ove fotografije nalaze u Zbirci fotografija Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU-a kao muzejski predmeti koji će biti uvršteni u buduće tematske izložbe. U eri digitalizacije zbirka Vladimira Čepulića nalazi svoje mjesto i u virtualnom svijetu te je predstavljena na internetskom portalu *Digitalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (Dizbi HAZU).³⁶ Iz navedenog proizlazi da i sačuvana Čepulićeva zbirka fotografija potvrđuje nadilaženje tradicionalnoga reduciranog pogleda na fotografiju iz koje se iščitavao samo njezin sadržaj. Upravo stoga što, kako to navodi Costanza Caraffa,³⁷ fotografija nije neutralna, nego upozorava na niz drugih – tehničkih, ideoloških, društvenih aspekata koji se iz nje iščitavaju u različitim razdobljima, dolazi do izražaja njezina podložnost višeglasnim naracijama i reinterpretacijama.

Fotografije koje su bile predmet ove analize rani su primjeri socijalnog žanra u Hrvatskoj, a po slojevitosti konteksta iz čijeg su sadržaja proizišle zaokružuju vezu između proizvodnje fotografskih prikaza i isticanja određene medicinske ideologije.³⁸ Pa ipak, s iznimkom dviju nedavnih izložbi na kojima su prezentirane i uključene u kataloge,^{39,40,41} fotografije iz zbirke Vladimira Čepulića nisu dosad bile predmetom znatnijeg istraživačkog interesa povjesničara umjetnosti, kulturnih antropologa i teoretičara fotografije niti je bilo pokušaja atribucije njihova autorstva.

LITERATURA

1. Mohorovičić A. Potres od 8. listopada. Narodne novine 16. 10. 1909;75(237):[bez paginacije].

2. *Dežman M.* Borba protiv tuberkuloze. Uspomene sa lječilišta Brestovac. *Liječ Vjesn* 1934;56(5):168–75.
3. *Glaser M.* Brestovac 1909–1934. U: Mudrinić A. Kako je nastao sanatorij „Brestovac“ 1909–1934: lečenje i suzbijanje tuberkuloze u našem radničkom osiguranju: lečilište Središnjeg ureda za osiguranje radnika „Brestovac“ kraj Zagreba 1909–1934. [P. o. Radnička zaštita (1934) 5]. Zagreb: Štamparija Gutenberg; 1934, str. 3.
4. *Tomašić K.* Lječilište Brestovac nakon 25 godina. Sumarni prikaz kronike i statistike. *Liječ Vjesn* 1934;56(5):175–81.
5. *Malojčić M.* Selo i tuberkuloza. Zagreb: Škola narodnog zdravlja; 1936.
6. *Benković M.* Socijalni uzroci širenja tuberkuloze. *Staleški glasnik* 1930;52(3):85–8.
7. *Vučak I.* The Struggle against tuberculosis during the twentieth century in Croatia. U: Zupanić Slavec Z (ur.). Tuberculosis (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe. Frankfurt, Berlin: Peter Lang; 2011, str. 19–20.
8. *Hodkin P.* Medicine is war: and other medical metaphors. *Br Med J* 1985;291:1820–1.
9. *Fatović-Ferenčić S.* Society as an Organism: Metaphor as Departure Point of Andrija Štampar's Health Ideology. *Croat Med J* 2008;49:709–19.
10. *Fatović-Ferenčić S, Kuhar M.* Zdravlje i/ili profit: metafora i/ili stvarnost. U: Ivanišević G, Fatović-Ferenčić S (ur.). Knjiga izlaganja na X. proljetnom bioetičkom simpoziju HLZ-a. Zagreb: HLZ; 2010, str. 9–15.
11. *Malojčić MR.* Stanje tuberkuloze u jednoj našoj tvornici duhana. *Liječ Vjesn* 1935;57:211–2.
12. *Čepulić V.* Socijalno-epidemiološki problemi kod suzbijanja tuberkuloze. *Liječ Vjesn* 1939;61(1):36–51.
13. *Čepulić V.* Smjernice za suzbijanje tuberkuloze u Banovini Hrvatskoj. *Liječ Vjesn* 1940;62(1):16–22.
14. *Dugac Ž.* Higijenska izložba u međuratnom razdoblju: Suradnja s Deutsches Hygiene Museum Dresden. Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice 2015;22:447–54.
15. *Čepulić V.* Medjunarodna higijenska izložba u Dresdenu. *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja. Prilog Liječ Vjesn* 1931;53(6):237–44.
16. *Čepulić V.* Muzej za povijest zdravstva u Hrvatskoj. *Liječ Vjesn* 1942;64:204–7.
17. *Tahirović H.* Dr. Stanko Sielski (1891–1958): Physician, scientist, humanist. *Acta Med Acad* 2015;44(2):169–80.
18. *Fatović-Ferenčić S, Brkić Midžić S.* Podrijetlo Zbirke narodne medicine Hrvatskoga muzeja medicine i farmacije HAZU-a. U: Pečina M, Fatović-Ferenčić S (ur.). Narodna medicina: izvori i istraživanja. Rasprave i građa za povijest znanosti. Knjiga 17., sv. 10. Zagreb: HAZU; 2017, str. 225–40.
19. *Fatović-Ferenčić S, Tahirović H.* Osnivanje Muzeja za Povijest zdravstva u Hrvatskoj 1944. godine i uloga njegova prvog kustosa Stanka Sielskog. *Liječ Vjesn* 2015;137:377–86.
20. *Čepulić V.* Otvorenje muzeja za povijest zdravstva u Hrvatskoj u spomen 70-godišnjice osnutka Zbora liečnika. *Liječ Vjesn* 1944;66:43–7.
21. *Bjažić Klarin T.* Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni. *Prostor* 2005;13(1(29)):41–51.
22. *Bjažić Klarin T.* Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novoga stilskog izraza do nositelja društvene mijene. U: Markotić D, Prelog P (ur.). Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori; 2019, str. 67–93.
23. *Čepulić V.* Naša nastojanja u borbi protiv tuberkuloze. Zagreb: Institut za tuberkulozu, Društvo za suzbijanje tuberkuloze u Zagrebu; 1940, str. 68–9.
24. *Tonković M.* Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj. U: Maleković V (ur.). Fotografija u Hrvatskoj 1848–1951. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt; 1994, str. 76.
25. *Tonković M.* Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj. U: Maleković V (ur.). Fotografija u Hrvatskoj 1848–1951. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt; 1994, str. 94–117.
26. *Mehulić L, Kolveshi Ž, Kovačić Ž.* Ivana Tomljenović-Meller: Zagrepčanka u Bauhausu. Zagreb: Muzej grada Zagreba; 2010.
27. *Lozić V.* Zagrebačka škola fotografije (1930. – 1950.). *Informatica museologica* 2011;42(1–4):168–75. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/134339>. Pristupljeno: 13. 7. 2020.
28. *Tonković M.* Đuro Janeković: fotografije: doživjeti Zagreb 1930–ih. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt; 2009.
29. Muzej za umjetnost i obrt, MUO AthenaPlus, Socijalna fotografija [Internet]. Dostupno na: <http://athena.muio.hr/?object=list&find=socijalna+fotografija&page=2>, <http://athena.muio.hr/?object=list&find=socijalna+fotografija&page=3>. Pristupljeno: 13. 7. 2020.
30. *Foucault M.* Rođenje biopolitike: predavanja na Collège de France (1978. – 1979.). Zagreb: Sandorf: Mizantrop; 2016.
31. *Šimić AB.* Izbor iz poezije. Zagreb, Mozaik knjiga; 2019, str. 104.
32. *Cesarić D.* Tišina: sabrane pjesme, memoarski zapisi. Zagreb: Školska knjiga; 2016, str. 80.
33. *Ivković M, Đapo M, Redovniković L.* Katastarske izmjere grada Zagreba. *Geod list* 2012;4:303–20.
34. *Kisić D.* Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ 1926. – 1939.: arhitektura i sanitarna tehnika u službi napretka. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Hrvatski muzej arhitekture; 2014, str. 13–8.
35. *Barišić Marenic Z.* Arhitektica Zoja Dumengjić. Zagreb: Arhitektonski fakultet, UPI-2M PLUS; 2020, str. 19.
36. *Digitalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.* Zbirka Vladimira Čepulića [Internet]. Dostupno na: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=1&msq=Zbirka+Vladimira+%C4%86epuli%C4%87a&page=2>. Pristupljeno 13. 7. 2020.
37. *Caraffa C.* From photo libraries to photo archives. On the epistemological potential of art-historical photo collections. U: Caraffa C (ur.). Photo Archives and the Photographic Memory of Art History. Berlin, München: Deutscher Kunstverlag; 2011, str. 11–44.
38. *Sontag S.* On Photography. Harmondsworth: Penguin; 1979, str. 178–9.
39. *Fatović-Ferenčić S, Hofgräff D.* Od države do javnosti: tuberkuloza u fondovima Hrvatskog državnog arhiva i Odsjeka za povijest medicinskih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: Hrvatski državni arhiv; 2014, str. 18–20.
40. *Markotić D, Prelog P (ur.).* Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori; 2019, str. 263–9.
41. *Markotić D, Prelog P (ur.).* Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori; 2019, str. 323–4.